

Ірына Савіцкая
Мінск

Этнічныя і рэлігійныя стэрэатыпы ў беларускім і польскім нацыянальным слоўніку

Супастаўленне культурна-гістарычнай спецыфікі славянскай лексікаграфіі перыяду станаўлення нацыі ўяўляецца актуальным для этналагічнай тэорыі, а таксама пры даследаванні гістарычнай лексікаграфіі славянскіх моў. Мэтай артыкула з'яўляецца аналіз пазамоўных і ўнутрымоўных фактараў, якія ўплываюць на фарміраванне і ролю нацыянальнай лексікаграфіі ў канкрэтны гістарычны перыяд. Вывучэнне нацыянальнай свядомасці адбываецца з выкарыстаннем метаду кантэнт-аналізу¹ – аднаго з метадаў псіхалінгвістычных даследаванняў, пры дапамозе якога даследуецца інфармацыя ў навуковых крыніцах, мастацкай і мемуарнай літаратуры, дакументацыі і г.д. шляхам выяўлення і фіксацыі сэнсавых адзінак тэксту. Да такіх крыніц можна аднесці і нацыянальныя слоўнікі, у якіх у значнай колькасці змяшчаюцца нацыянальна арыентаваныя кампаненты, што вядомыя носьбітам мовы, узнаўляюцца ў іх маўленні і маркіруюць іх у вачах іншаземцаў або суайчыннікаў – прадстаўнікоў іншых этнічных супольнасцей.

Этнічныя стэрэатыпы як складнік нацыянальнай свядомасці

Кожная нацыя мае сваю *нацыянальную свядомасць*, якая выражаецца ў сукупнасці сацыяльных, палітычных, эканамічных, маральных, эстэтычных, філасофскіх, рэлігійных і іншых поглядаў і перакананняў, характэрных для пэўнага ўзроўню яе духоўнага развіцця². Нацыянальнай свядомасцю абумоўлена цэласнае і складанае ўспрыняцце жыцця этнічнай супольнасцю: грамадскіх інстытутаў; сістэма асобных і групавых, прафесійных адносін, абрадаў і рытуалаў, ідэалогіі, мастацтва і фальклору; аўтастэрэатыпаў (г. зн. вобраза прадстаўнікоў сваёй нацыі), якія абумоўліваюць

¹ В.Г. Крысько, *Этническая психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*, Москва 2002, с. 293.

² Тамсама, с. 77.

унутраную палітыку этнасу; гетэрастэрэатыпаў (г. зн. вобраза суседзяў); сістэма міжэтнічных (і міждзяржаўных) адносін, г. зн. правілаў паводзін з прадстаўнікамі “чужых” этнічных супольнасцяў і г.д.³.

Такім чынам, паняцце **‘этнічныя стэрэатыпы’** вызначаецца этнолагамі і культуролагамі як *спрошчаныя, схематызаваныя, эмацыянальна афарбаваныя і вельмі ўстойлівыя вобразы пэўнай этнічнай групы, якія лёгка распаўсюджваюцца на ўсіх яе прадстаўнікоў*⁴. У этнакультурных стэрэатыпах захоўваюцца побытавыя і павярхоўныя ўяўленні пра народы і іх культуры, якія фарміруюцца як у працэсе непасрэднай міжэтнічнай камунікацыі, так і праз такія формы перадачы інфармацыі, як плёткі, анекдоты, прымаўкі, прыказкі, гістарычныя традыцыі⁵. Зместавай апорай стэрэатыпу з’яўляецца традыцыйная этнічная культура.

Этнічныя стэрэатыпы выконваюць у грамадскай свядомасці пэўныя функцыі, структуруюць этнасы ў цэласныя супольнасці для рашэння спецыфічных этнасацыяльных задач: абарона тэрыторыі этнічных межаў; перавага супляменнікаў перад прышлымі (эмігрантамі), якая базуецца на ўзмацненні пачуцця салідарнасці са сваімі і пачуцця варожасці ў адносінах да іншапляменнікаў⁶.

На сацыяльным узроўні этнічны стэрэатып мае дзве функцыі: “ідэалагізуючую (фарміраванне і захаванне групавой ідэалогіі, якая тлумачыць паводзіны групы) і ідэнтыфікуючую (стварэнне і захаванне станоўчага вобраза “мы”, што дасягаецца перш за ўсё з дапамогай рытуалаў і невербальных сродкаў)”⁷.

Гісторыка-культурны кантэкст выдання слоўнікаў агульнанацыянальнага маштабу

Станаўленне нацыянальнай мовы немагчыма без выпрацоўкі адзіных моўных норм. Гэты працэс мае як агульныя для розных нацый рысы (функцыянаванне кадыфікаваных

³ В.Г. Крысько, *Этническая психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*, Москва 2002, с. 78.

⁴ Ю.П. Тен, *Культурология и межкультурная коммуникация*, Ростов-на-Дону 2007, с. 93.

⁵ Тамсама, с. 93.

⁶ Ю.П. Платонов, *Психология национального характера: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*, Москва 2007, с. 129.

⁷ Тамсама, с. 129.

норм у ролі культурна-сацыяльнага маркера, выбарачны характар кадыфікацыі, скарачэнне разрыву паміж кадыфікаванай нормай і узусам, паглыбленне стылістычнай варыятыўнасці⁸, так і адрозненні, абумоўленыя філасофіяй і стылем эпохі, у якую адбываўся працэс утварэння нацыі, спецыфікай сацыяльнай структуры грамадства гэтай нацыі, своеасабліваасцю сістэмы адукацыі на розных этапах гістарычнага развіцця⁹, іншымі словамі, адметнасцю гісторыка-культурнага працэсу ў краіне.

Этнічнасць не з'яўляецца стабільнай і нязменнай адзінкай: у розныя гістарычныя эпохі, у розных народаў і ў розных рэгіёнах этнічнасць мела розныя формы праяўлення, адчувала на сабе ўплыў ізаляцыянісцкіх, інтэграцыйных і іншых тэндэнцый. І тут патрэбна ўказаць на той агульнаеўрапейскі сацыяльна-гістарычны кантэкст, у межах якога ствараліся абодва слоўнікі, як і ўвогуле працы такога ўзроўню і значэння. Другая палова XVIII і пачатак XIX стагоддзяў – гэта эпоха Асветы ў Паўднёвай і Усходняй Еўропе (у Францыі, Англіі і Заходняй Еўропе ў цэлым – гэта сярэдзіна і другая палова XVIII стагоддзя)¹⁰. Для гэтай эпохі характэрныя наступныя сацыяльныя тэндэнцыі: ідэалістычныя ўяўленні аб ролі свядомасці ў развіцці грамадства, жаданне патлумачыць грамадскія хібы неадукаванасцю людзей, імкненне да пераўтварэння грамадства, палітыкі, нораваў, побыту шляхам распаўсюджання навуковых ведаў, ідэй дабрыні і справядлівасці; гэта прыводзіла да вызвалення ад рэлігійна-феадальнага светабачання, стварэння адзіных сістэм адукацыі, распаўсюджання навук і мастацтва¹¹.

Нацыянальная лексікаграфія як крыніца этналагічнах даследаванняў

Адной з крыніц вывучэння і адначасова сродкам кадыфікацыі нацыянальнай літаратурнай мовы з'яўляецца нацыянальная лексікаграфія ў яе ранні слоўнікавы перыяд, які звычайна характарызуецца выданнем значнай паводле колькаснага адбору і ролі ў станаўленні моўнай сістэмы лексікаграфічнай працы – слоўніка нацыянальнай мовы, які выконвае функцыю выразніка нацыянальнай свядомасці носбітаў мовы.

⁸ Н.Н. Германова, *Кодификация языковых норм: национально-культурные особенности (постановка проблемы) // Ежегодные международные чтения памяти кн. Н.С. Трубецкого – 2000 (17-18 апреля 2000 г.)*, Москва 2000, с. 25.

⁹ Тамсама, с. 26.

¹⁰ *Эпоха Просвещения в Белоруссии. Методические указания для самостоятельной подготовки студентов по истории культуры Беларуси*, Могилёв 2003, с. 3.

¹¹ Тамсама, с. 3-4.

Надзвычай важнай эпохай для станаўлення і фарміравання літаратурных моў у гісторыі беларускага і польскага народаў з’явілася XIX стагоддзе. У гэтым працэсе найбольш вялікае значэнне мае з’яўленне абагульняючых лінгвістычных прац двух тыпаў: граматыкі і слоўніка нацыянальнай мовы, не столькі падобных тыпалагічна, колькі суадносных паводле іх функцыі ў станаўленні абедзвюх літаратурных моў.

Варта адзначыць, што слоўнік адыгрывае першаступенную ролю ў абуджэнні этнічнай самасвядомасці народа, паколькі ахоплівае не толькі сферу мовы, але і сферу культуры. Ён акумулюе лексіку розных грамадскіх пластоў і рэгіёнаў, утрымлівае каштоўныя звесткі пра народную культуру і нават аб’ядноўвае вакол сябе прагрэсіўныя грамадскія колы. Гэтыя рысы лінгвістычных слоўнікаў перыяду станаўлення (адраджэння) славянскіх літаратурных моў дазваляюць вызначыць падобныя слоўнікі як “працы агульнанацыянальнага маштабу, якія карыстаюцца аўтарытэтам і ў больш познюю эпоху развіцця мовы і культуры народа”¹².

Агульнанацыянальны слоўнік – гэта лексікаграфічная праца агульнанацыянальнага маштабу, якая змяшчае ў сабе нацыятворчыя элементы. Цікавасць навукоўцаў да нацыянальнай культуры, “звязаная спачатку з ідэямі рамантызму і паглыбленая разам з развіццём этнаграфіі, дыялекталогіі і фальклору і іншых памежных навук”¹³, абумовіла этналінгвістычны змест цэлага шэрагу слоўнікаў агульнанацыянальнага маштабу. У пэўны гістарычны і этапны перыяды лексікаграфічныя крыніцы розных народаў сваімі асноўнымі рысамі адлюстроўваюць працэс станаўлення іх нацыянальных моў і адыгрываюць аднолькавую ролю ў фарміраванні іх моўных сістэм, таму, на наш погляд, можна казаць пра агульныя заканамернасці ў гістарычным развіцці нацыянальнай слоўнікавай практыкі.

У артыкуле ўвага звернута на нацыянальныя, а больш дакладна, *нацыятворчыя* слоўнікі беларускай і польскай моў: “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча (Санкт-Пецярбург, 1870 г.) і “Słownik języka polskiego” С.Б. Ліндэ (у 6-ці тамах, Варшава, 1807-1814 гг.). Хоць гэтыя лексікаграфічныя крыніцы надзвычай адрозныя і храналагічна, і колькасна, лічым патрэбным завастрыць іх агульны нацыятворчы характар, паколькі абедзве яны ўключаюць у свой рэестравы матэрыял якраз такія лексічныя адзінкі, якія ўказваюць на псіхалагічнае і культурнае адзінства носьбітаў іх моў на розных этапах

¹² А.А. Плотникова, *Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии*, Москва 2000, с. 10.

¹³ Тамсама, с. 10.

гістарычнага развіцця нацый (г.зн. на ўстойлівыя сувязі і адносіны людзей унутры сацыяльнай групы, што выражае іх этнічнасць).

У гэтым аспекце трэба адзначыць розныя храналагічныя межы і колькасныя паказчыкі польскага і беларускага нацыянальных слоўнікаў.

Адносна беларускай літаратурнай мовы неабходна заўважыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX ст. у поглядах на беларускую мову не было адзінай думкі: яе лічылі і самастойнай славянскай мовай (С.Б. Ліндэ, М. Максімовіч), і разглядалі яе ў якасці дыялекта або рускай, або польскай моў (І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі). Праца экспедыцыі 1860-х гг. Геаграфічнага Таварыства у т.зв. «западнарусскаму крае», якая павінна была апісаць “племянныя і побытавыя адрозненні народнасцей заходняга краю, іх колькасныя адносіны, размеркаванне паводле веравызнанняў і ступеней культуры, нарэшце гаспадарчы побыт і ступень матэрыяльнага дабрабыту”¹⁴, таксама не спрыяла канчатковаму сцвярдзенню самастойнасці беларускай мовы і ўвогуле беларускай культуры: “дзеячы 1860-х гадоў у заходнім краі так многа гаварылі пра “аб’яднанне”, “абрусенне” і да т.п., так настойвалі на пазбаўленні ад усяго мясцовага, якое нагадвала “польскі” ўплыў, так моцна лічылі польскім усё, што не было падобна да маскоўскага, што мясцовае жыццё стала хавацца ў шкарлупу, і вучоным даследчыкам (асабліва раней чужым краю) з цяжкасцю прыходзілася б вышукваць яго праявы, замест таго, каб бачыць яго адразу ўвачавідкі без канцылярскіх шырмаў”¹⁵.

Нягледзячы на гэта, праведзенае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла найбагацейшую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі. Для беларускай мовы такім слоўнікам з’явіўся “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі “Опыта словаря областных наречий”, але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 г. як самастойная праца пад назвай “Словарь белорусского наречия”.

І. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які “сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства”¹⁶.

¹⁴ А.Н. Пыпин, *История русской этнографии. Т. 4: Белоруссия и Сибирь*, Минск 2005, с. 213.

¹⁵ Тамсама, с. 215.

¹⁶ М.Ф. Гуліцкі, *Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.)*, Мінск 1978, с. 60.

Абапіраючыся на ранейшыя слоўніковыя распрацоўкі І. Грыгаровіча і С. Мікуцкага, І. Насовіч склаў самы аб'ёмісты паводле колькасці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст., які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі жывога беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. Матэрыялы да слоўніка былі ўзяты з гаворак Магілёўшчыны, Міншчыны, Віцебшчыны, Гродзеншчыны, некаторых павеатаў Прывісленскага краю – усяго моўнага ландшафту тагачаснай Беларусі (у прыватнасці, з гаворак усходнебеларускага, крывіцкага, арэалу, які сам аўтар лічыў найбольш “чыстым” у этнагенетычным плане). У якасці рэестравых адзінак і кампанентаў ілюстрацыйнага матэрыялу І. Насовіч змясціў словы і словазлучэнні – выразнікі міфалагічных поглядаў і этнаграфічнай характарыстыкі беларускага народа. Многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Усе значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі і цытатамі з дыялектнай, фальклорнай ці агульналітаратурнай мовы.

Маштабнасць слоўніка і навуковае апісанне яго рэестру вынікала з пастаўленай перад яго складальнікам задачы: “въ виду осознанной необходимости иметь подъ руками словарь этого наречія [беларускай мовы – І.С.], между прочимъ и для пониманія важныхъ и любопытныхъ историческихъ актовъ, на немъ писанныхъ”¹⁷.

Аднак Слоўнік зафіксаваў і такую нязвычайную ў той час для носьбіта беларускай гаворкі катэгорыю, як нацыянальная самасвядомасць. Праўда, варта заўважыць, што гэтая катэгорыя не выражаецца экспліцытна, а выяўляецца праз фіксацыю іншанацыянальных этнанімічных назваў: *ляхъ* – поляк; *литвинъ* – литовець; *жидъ* – евреі; *хохлачъ* – малороссіянинъ.

Некаторыя этнонімы ў слоўніку І. Насовіча змяшчаюць у сабе ўказанні як на нацыянальную, так і на канфесійную прыналежнасць іх носьбітаў: *басурманецъ*, *басурманинъ* – 1) *Не исповедающий христіанской веры, Турокъ.* 2) *Употребляющий скоромную пищу въ постные дни.*

Паколькі слоўнік І. Насовіча адлюстроўваў панаванне праваслаўнай рэлігіі (якое было агульнапрынятым і падтрымлівалася на найвышэйшым узроўні ў той час), відавочна, што вернікі нехрысціянскіх канфесій не карысталіся належнай пашанай, як заўважна з ілюстрацый да слоўнікавых артыкулаў: *басурманка* 1) *Магометанка или Татарка.* 2) *Нарушительница поста и не имеющая уваженія къ какой либо святыне.*

¹⁷ І.І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, уступнае слова К. Весялоўскага.

У гэтым плане неадназначнымі з’яўляюцца ў Слоўніку найменні яўрэяў: некаторыя з іх маюць адмоўныя канатацыі (**иродъ** – 1) *Врагъ, безбожный человек.* 2) *Скупецъ, скряга.* 3) *Неверный, Еврей; юда* – 1) *имя от крещения Иуда.* 2) *Еврей, жидъ*), а некаторыя – станоўчыя: **законъ** – 1) *Еврейская вера.* 2) *Еврей, говорится съ некоторым уваженіемъ; старозаконникъ* – *Еврей, говорится изъ вежливости.* Відавочна, працяглае сумеснае пражыванне беларусаў з прадстаўнікамі іншых нацыянальнасцей дапамагло ім пераадолець канфесійную абмежаванасць і, наадварот, выпрацаваць міжэтнічную талерантнасць.

Не ўсе прапанаваныя І. Насовічам лексемы, якія супадаюць з сучаснымі літаратурнымі назвамі нацыянальнасцей і геаграфічных тэрыторый, з’яўляюцца этнонімамі: слова **Украина** – гэта не сучасная назва Маларасіі, а *‘страна, лежащая на пределах, при границе или за пределами отечества или области’*. Слова **Москва** ўвогуле з’яўляецца полісемічным, і мае значэнні, абагульненыя семай ‘прыналежнасць да рускай нацыі’: 1) *Русскій солдатъ.* 2) *Русскій плотникъ и множ. плотники.* 3) *Русскій, разъезжающий по торговымъ или другимъ промысламъ.* 4) *въ женск. роде собир. Солдаты.* 5) *Москвитянинъ, Великоросіанинъ.*

Адносна саманазвы **Беларусь**, то ў Слоўніку зафіксавана толькі адна рээстравая адзінка – **беленькая Русь**, – праілюстраваная прыкладам з народнай песні: **беленькая Русь** – *Белорусь, употр. только изредка въ песняхъ. Налецели гуси // Да съ беленькой Руси, // Сели пали на кринице, // Стали ены воду пици.* Ды яшчэ можна дадаць згадку пра крывічоў у рээстравым слове **кроў** у дадатку да слоўніка: **кровь** – 1) *Кровь (это слово въ Белорусскомъ наречіи въ родит., дат. и предл. надежахъ ед. ч. имеетъ криви. <...> Древнее название Славянского племени Кривичи, по Польски Krewiczy, по Немецки отъ Польскаго же Krewings, можетъ быть произведено отъ криви, и въ такомъ случае можетъ значить: кровные, единокровные, соплеменные).* 2) *Племя, корень племени.*

На жаль, сярод усёй разнастайнасці назваў плямёнаў і народнасцей Расійскай імперыі беларусы з цяжкасцю вызначалі сябе як нацыю, як самабытнае славянскае племя з непаўторным гістарычным шляхам і ўнікальнай культурай. І тым больш значнай уяўляецца праца І.І. Насовіча, якая нарэшце пачала адлюстроўваць пачатак нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

Што тычыцца польскай нацыянальнай лексікаграфіі, то трэба адзначыць больш ранняе выданне лексікаграфічных прац, якія б паказалі багацце назапашаных лексічных

рэсурсаў мовы. У сувязі з гэтым варта згадаць "Słownik języka polskiego" Самуіла Багуміла Ліндэ, выдадзены ў 6-ці тамах ў 1807-1814 гг. у Варшаве.

Гістарычны характар слоўніка С. Ліндэ забяспечыў яму адно з галоўных месцаў у тагачаснай аўтарскай еўрапейскай лексікаграфіі. Гэтая праца, таксама, як і "Слоўнік беларускай мовы" І. Насовіча, выконвала функцыю вывучэння нацыянальнай мовы і стала на цэлыя дзесяцігоддзі неабходным лексічным дапаможнікам для польскіх пісьменнікаў і вучоных. Аб'ядноўвае абодва слоўнікі і тое, што зацікаўленаць іх складальнікаў нацыянальнай культурай, звязаная спачатку з рамантычнымі тэндэнцыямі, паглыбляецца разам з развіццём этнаграфіі, дыялекталогіі і іншых памежных навук, што і выклікала этналінгвістычны змест слоўнікаў. Адрозненне ж паміж імі заключаецца ў тым, што слоўнік С.Б. Ліндэ, акрамя таго, што створаны больш чым на паўстагоддзя раней за слоўнік І.І. Насовіча, змяшчае ў сабе лексіку пісьмовых крыніц і толькі нязначна ахоплівае дыялектную лексіку. Наадварот, у слоўніку І. Насовіча зварот да нацыянальна-самабытнай лексікі, увасабленнем якой сталі дыялектызмы, цесна звязана з яе фальклорна-этнаграфічнай базай.

Выданне слоўніка Б. Ліндэ было прадвызначана гісторыка-культурнай сітуацыяй у Польшчы ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў, калі пад пагрозай страты нацыянальнай незалежнасці барацьба за родную мову набыла вострую палітычную значнасць. Пасля падзелаў тэрыторыі Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795) паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй у польскай лексікаграфіі адбыўся вялікі перарыў (апошнія значныя слоўнікі, Абрагама Троца і Пётра Данета, выйшлі ў 1740-х гг.). Таму слоўнік тэзаўруснага тыпу Самуіла Багуміла Ліндэ, які быў выдадзены на ўзор французскага, нямецкага, рускага акадэмічных слоўнікаў, адкрыў, па сутнасці, новую эпоху ў польскім слоўніцтве. Таксама і горад выдання, Варшава, з'явіўся сімвалам перамяшчэнняў, якія адбываліся ў Польшчы, паколькі ўжо не Кракаў, а Варшава стала галоўным асяродкам культурнага жыцця.

Матэрыял для гэтага слоўніка быў узяты з твораў найбольш выдатных пісьменнікаў пачынаючы з XVI ст. і тагачаснай жывой мовы і меў на мэце паказаць усе магчымасці польскай літаратурнай мовы. Рээстравая частка слоўніка ахоплівае агромністы корпус польскай лексікі: гістарычную (мова літаратуры 1540-1800-х гг. – з твораў Я. Каханоўскага, П. Скаргі, І. Красіцкага і інш.) і сучасную для таго перыяду (у тым ліку некаторую частку размоўнай лексікі). Да загаловачных слоў і розных іх значэнняў пададзены нямецкі пераклад, а таксама прыведзены эквіваленты з іншых славянскіх

моў, якія разумеліся аўтарам як дыялекты адной, адзінай мовы, што аб'ектыўна спрыяла назапашванню матэрыялу для параўнальна-гістарычнага вывучэння славянскіх моў.

Праца Ліндэ сустрэла гарачы прыём, паколькі з'явілася ў перыяд (пасля вышэйпамяненых падзелаў), калі мова бачылася як сродак захавання нацыі. Слоўнік Ліндэ прынцыпова адрозніваўся ад папярэдніх, якія мелі сінхранічны характар і прызначаліся для выкарыстання пры навучанні замежным мовам, у той час як Ліндэ надаў сваёй працы тлумачальна-гістарычны аспект. У ёй былі сабраны словы, якія хоць калі-небудзь ужыванья ў друку, разам з аўтэнтчнымі прыкладамі ўжывання гэтых слоў (напрыклад, як імі карысталіся Я. Каханоўскі, П. Скарга, І. Красіцкі і іншыя майстры слова). Такім чынам, слоўнік стаў адначасова падручнікам узорнай тагачаснай польскай мовы.

Аднак, нягледзячы на тое, што праца С. Ліндэ выканана ў рэчышчы агульных тэндэнцый эпохі Асветы (пераважная цікавасць да кніжнай лексікі, да з'яўлення грамадскай і навуковай тэрміналогіі, да абагульненага адлюстравання культурных каштоўнасцей свету), у яго слоўніку часткова прадстаўлена лексіка матэрыяльнай і духоўнай культуры народа, у тым ліку і этнанімічныя назвы.

Трэба сказаць, што самасвядомасць польскага народа падтрымлівалася шматвяковай гісторыяй польскай дзяржаўнасці, і падзелы Рэчы Паспалітай толькі крыху пахіснулі яе. Таму ў адрозненне ад саманазвы **Беларусь** у слоўніку І. Насовіча, этнонімы **Polak, Polanin** у слоўніку С. Ліндэ маюць аб'ёмісты рээстравы артыкул і шырокую семантызацыю, з прыцягненнем гістарычнага каментару і пафаснай ілюстрацыі: *Nazwisko Polaków ledwie od 7 abo 8 set lat do używania weszło <...> Sławne Psie Pola, sławne są Smoleńskie grody, Gdzie Polanin Tryońskie mężnie bił narody.*

А вось згадка пра беларускую народнасць зафіксавана ў слоўніку С. Ліндэ у слоўнікавым артыкуле **Ruś**: *Ruś pod Kniaziem Moskiewskim Biała Rusią nazwano, a te, która do Polski należała, czarna.*

Аднак Ліндэ змяшчае не толькі агульна-гістарычныя звесткі, але і ілюстратыўны матэрыял, які ўтрымлівае ў сабе суб'ектыўную характарыстыку пэўных этнасаў. У прыватнасці, этнонімы **Rusin, Rusnak, Rusak** 'Rossyanin, Moskal' маюць у якасці семантызацыі наступныя выразы: *Rusina kto oshuka, będzie mądry; Z Rusinem gadaj, a w zanadrzu kamień trzymaj.*

Увогуле словы гэтай лексіка-семантычнай групы маюць выразны гісторыка-культурны кантэкст, які акрэслівае рэлігійнае і палітычнае жыццё суседніх народаў: *Rusyjstwo Prześladował cerkiew bożą w Rusyjstwie; Ruszczyzna <...> Ruski język, ubiór, zwyczaj, i t.d. Póki Litwa chała, pozwalano jej Ruszczyznu używać.*

Тут жа варта згадаць і рэестравыя лексемы *Moscal, Moskva*, якія, як і ў слоўніку І. Насовіча, суадносяцца адначасова і з назвай горада (*wielkie bogate I bardzo znaczne miasto, stolica państwa Rossyjskiego*), і з насельніцтвам цэлай краіны (*Narodom Rossyjskiem zostającym, dają ogólne nazwisko Moskalów*). І не толькі гэта згадвае складальнік: словаспалучэнні вытворнага ад гэтых лексем прыметніка *Moskiewski* асацыіруюцца не з самымі прыемнымі кліматычнымі і сацыяльнымі з’явамі: *Mros Moskiewski; <...> pożałowanie Moskiewskie (plagi, knuty).*

Але не толькі назвы суседніх славянскіх народаў былі зазначаны ў выглядзе рэестравых слоў у слоўніку С. Ліндэ. Этнонімы народнасцей, шчыльна звязаных з Польшчай адзіным або падобным гістарычным лёсам, таксама знайшлі сваё адлюстраванне ў Слоўніку (і таксама з характарыстычным гісторыка-культурным каментарам). Гэта, у прыватнасці, этнонімы *Tatar, Tatarzyn, Tatara tatarowie, naród Scytów <...> Dostrzegłem nieraz, żywas Tatarzyn znaczył u Chinczyków zdraycę i hultaia; Cyganić oszukiwać jak cygan, w pole wywodzić, matać, platać...; cygan <...> niczym tego probujesz, chyba samym sobą, jako cygan dziećmi świadczysz; Litwin, Litwak <...> Tatarowie i Litwacy, jeszcze w pogaństwie zostający, najeżdżali Ruskich książak dzierzawy; Ataman, Attaman <...> Na Ukrainie woyt, po wsiach i minstechkach; Ross. атаманъ, староста разбойнический, herszt rozbojników.*

Асобна варта сказаць пра этнонімы *Hebrayczyk ‘żyd’, Judstwo ‘żydowstwo, państwo żydowskie’* і *Rabin ‘nauczyciel żydowski’*, якія не маюць адмоўнай канатацыі. Наадварот, С. Ліндэ як дзеяч эпохі Асветы, разумеючы агульначалавечы і агульнахрысціянскі характар здабыткаў іўдзейскай культуры, падае надзвычай разгорнутую семантызацыю лексемы *Talmud ‘Talmud żydowski. Babiloński r. 476 od Rabi Asse i Amai złożony i bluźnierstwy napelniony jest. Pierwszy, co go począł w Poltora set lat po zburzeniu Jerozokimy był Juda, syn Symeona; drugi we 300 lat po onym zburzeniu Rabi Joanna, a owi dway skończyli’.*

Згодна з ідэямі эпохі Асветы, наяўнасць у слоўніку Ліндэ іншамоўных адпаведнікаў, у тым ліку славянскіх, надзвычай аблегчыла далейшыя славістычныя даследаванні, асабліва этымалагічныя, паколькі звяртала ўвагу або на іх падабенства,

або на адрозненне, а таксама на геаграфію распаўсюджання слова, што часта давала магчымасць выявіць шляхі “вандравання” слоў і знайсці крыніцу запазычання. Слоўнік С. Ліндэ, як і ўвогуле слоўнікі гісторыка-тлумачальнага тыпу, можна лічыць “кульмінацыйным здабыткам у сферы лексікаграфіі”¹⁸.

Высновы

Славянскія слоўнікі нацыянальнага значэння (“Слоўнік беларускай мовы” І. Насовіча і “Słownik języka polskiego” С. Ліндэ), хаця і адрозніваюцца храналагічна і колькасна, уключаюць у свой рэестравы і ілюстратыўны матэрыял такія адзінкі, якія ўказваюць на псіхалагічнае і культурнае адзінства носьбітаў мовы: прыказкі, прымаўкі, апісанні звычаяў і абрадаў, а таксама этнічныя аўта- і гетэрастэрэатыпы, што дазваляе казаць пра нацыятворчы характар гэтых слоўнікаў. Уключэнне ў склад прааналізаваных лексікаграфічных прац пэўнай колькасці адзінак, якія выражалі культурна-этнаграфічную адметнасць беларускага і польскага народаў, з’явілася сацыяльна актуалізаваным рэестравым матэрыялам у адпаведны гістарычны перыяд. Гістарычнымі і культурнымі дэтэрмінантамі нацыянальна-моўнай свядомасці ў беларускай і польскай нацыянальнай лексікаграфічнай практыцы XIX ст. выступілі мінуўшчына і традыцыі народаў, іх звычаі і нормы паводзін.

Наяўнасць у рэестры і ілюстрацыях названых слоўнікаў нацыянальна-культурнага кампаненту было выклікана агульнай асветніцка-рамантычнай тэндэнцыяй вывучэння духоўнай спадчыны славянскіх народаў. Таксама слоўнікі адлюстроўвалі гістарычна актуальныя працэсы ў славянскіх краінах і літаратурных мовах. У абодвух слоўніках памкненне іх складальнікаў вылучыць сваю мову з ліку іншых моў і адначасова ўключыць іх у агульначалавечы (або хаця б агульнаславянскі) кантэкст было выклікана агульнай гістарычнай тэндэнцыяй да кансалідацыі нацыі: для польскага народа – гэта ўздым нацыянальнай самасвядомасці пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, для беларускага – наспелая патрэба вылучыцца з межаў “заходнерусізму”. Агульнанацыянальны характар слоўнікаў І.І. Насовіча і С.Б. Ліндэ, нягледзячы на іх выразнае адрозненне і па храналогіі выдання, і па колькасці і якасці рэестру, абумовіў аднолькавы падыход абодвух складальнікаў да інтэрпрэтацыі свое- і іншаэтнічнага моўнага матэрыялу – наяўнасці ў слоўнікавых ілюстрацыях параўнаных слоўнікаў (у слоўніку І.І. Насовіча

¹⁸ S. Urbańczyk, *Słowniki i encyklopedie. Ich rodzaje i użyteczność*, Kraków 2000, s. 29.

больш, у слоўніку С. Ліндэ – менш) некаторых абагульнена-стэрэатыпных уяўленняў аб іншых нацыях. Адзінства членаў аднаго нацыянальнага калектыву падкрэсліваецца іх стаўленнем да ўсяго чужога, што толькі ўмацоўвае іх унутраную сувязь. Слоўным выражэннем апазіцыі “свой – чужы” ў дадзеным выпадку можа быць лексічнае абазначэнне нацыянальнай і рэлігійнай прыналежнасці людзей, зафіксаванае ў лексікаграфічнай крыніцы агульнанацыянальнага маштабу.

Summary

Ethnic and religious stereotypes in the Belarus and Polish national dictionaries

Slavic dictionaries of national value (“Dictionary of Belarusian adverb” by I. Nosovich and “Dictionary of the Polish language” by S. Linde) though they differ from each other chronologically and quantitatively, include units specifying in native speakers’ psychological and cultural unity in the register and illustrative material: proverbs, sayings, descriptions of customs and ceremonies, and also ethnic auto- and heterostereotypes that allows to speak about the nation-generating character of these dictionaries.

Presences in the register and illustrations of the named dictionaries of a national-cultural component have been caused by the general educational-romantic tendency of studying the Slavic people’s spiritual heritage. Also dictionaries reflected historically actual processes in the Slavic countries and literary languages: I. Nosovich's dictionary is a desire to be allocated from frameworks “western Russism”; the S. Linde’s dictionary is to include the language in a general Slavic context.

Studia Białorutenistyczne. – 2012. – № 6. –
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
Lublin, 2012. – 388 с. – С. 245-255.